

УДК 336.011

*Драган О.О., старший викладач кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки
Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі*

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

Досліджено теоретичні основи сутності фінансів домогосподарств, їх функції, роль в сучасній економічній і фінансовій системі. Запропоновано концептуальні підходи до формування системи управління фінансами домогосподарств.

Ключові слова: фінанси домогосподарств, фінансовий потенціал, фінансова поведінка, фінансовий менеджмент домогосподарств.

In the article identified the theoretical basis of the essence of household finances, their function and role in the current economic and financial system. Proposed a conceptual approach to the management of household finances.

Key words: household finances, financial capacity, financial behavior, financial management households.

Постановка проблеми. В умовах розвитку сучасного ринкового господарства зростає роль домогосподарства як одного з ключових суб'єктів економічних та фінансових відносин. Це пов'язано з тим, що вони, як унікальні соціально-економічні утворення, визначають основу життєдіяльності будь-якого суспільства, починаючи від формування попиту з метою задоволення потреб людини, що формує структуру господарської діяльності та динаміку її розвитку, до того, що саме домогосподарства часто виступають основним постачальником ресурсів, зокрема праці, капіталу, підприємницької здатності в економічну систему.

Особливо роль домогосподарств зростає в умовах нестабільності, коли раціональність їх рішень, поведінки безпосередньо впливає на стійкість основних параметрів рівноваги соціально-економічної й фінансової систем; визначає напрями розподілу доходів та їх використання, формування заощаджень та їх інвестиційне спрямування; обумовлює формування вартості основних ресурсів тощо.

Актуальним питанням розвитку фінансів домогосподарств є й для вітчизняної економіки. За даними Державної служби статистики України, в 2012 р. налічується близько 17 млн. домогосподарств [1, с. 8], які розпоряджаються лише готівкою в іноземній валюті обсягом понад 50 млрд. дол. [2]. Обслуговування готівкового обігу національної валюти хоча в останній час й зменшується, проте його вага залишається досить значною – 27,9% (Євросоюз – 9%, Китай – 6,8%, США – 10%, Південна Корея – 2,2%) – поза банківською системою в обігу знаходиться понад 200 млрд. грн. [3] Обсяг депозитів населення в комерційних банках, станом на 1.10.2012 р., досягнув 356,1 млрд. грн. (біля квартального ВВП), з яких половина в національній валюті, а інша – в іноземній [4]. Ці дані свідчать про те, що в умовах дефіциту інвестиційних ресурсів відтворення національної економіки, раціоналізація фінансової поведінки домогосподарств могла б стати важливим поштовхом фінансово-економічної стабілізації національної економіки, особливо враховуючи, що саме фінанси домогосподарств є найменш задіяними, найменш активними суб'єктами фінансової системи України.

Мета статті. Теоретичне обґрунтування сутності фінансів домогосподарств та системи управління ними, що сприятиме удосконаленню практичної реалізації фінансової поведінки домогосподарств в Україні щодо підвищення їх фінансового потенціалу, розвитку фінансової системи загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти організації фінансів домогосподарств досліджуються іноземними й вітчизняними вченими. Слід відзначити доробок іноземних авторів Дж. М. Кейнса, А. Маршалла, Ф. Модільяні, В. Радаєва, М. Фрідмана, Дж. Ходжсона. Окремі питання, зокрема характеристика домогосподарства як окремого суб'єкта економічної і фінансової системи, фінансових джерел їх функціонування, моделей фінансової поведінки населення в умовах ринкової економіки, перш за все, заощаджувальної, висвітлюються й в працях вітчизняних науковців О. Василика, О. Ватаманюка, М. Карліна, Б. Карпінського, Т. Кізими, С. Панчишина, С. Юрія. Однак окремі питання, зокрема теоретичного обґрунтування управління фінансами домогосподарств та його механізму відповідно сучасним умовам розвитку національної економіки, потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Домогосподарство, як економічний суб'єкт, слід розглядати, по-перше, як відкриту систему, яка взаємодіє із зовнішнім макрооточенням, реагує на її зміни під впливом сукупності економічних, соціальних, суспільних чинників, а, по-друге, як закриту структуру, якій властиві власні закони, мотиви, закономірності, протиріччя. Але, в будь-якому разі, це утворення, яке представляє сукупність осіб, що мають спільні економічні інтереси, функції, поведінку і джерела фінансування [5]. За рекомендаціями ООН домогосподарство визначається як «особа або група осіб, поєднаних з метою забезпечення всім необхідним для життя» [6, с. 161], тобто об'єднаних спільним веденням господарства.

Отже, існування домогосподарства як суб'єкта економічної системи безпосередньо пов'язано з його основними функціями, зокрема постачальницькою, виробничою, споживчою, заощаджувальною, реалізація яких визначається формуванням, розподілом й використанням спільного бюджету. Саме це обумовлює основу розвитку фінансів домогосподарств та необхідність теоретичного обґрунтування принципів й механізму їх реалізації відповідно закономірностям ринкового господарства, згідно з яким поведінка будь-якого суб'єкта визначається економічним вибором в умовах зростаючих потреб і обмежених ресурсів.

Огляд спеціальної літератури [7-10] дозволяє узагальнити, що фінанси домогосподарств – це сукупність економічних відносин щодо формування, розподілу та використання фондів грошових коштів з метою задоволення особистих потреб громадян. Особливістю цих відносин є, по перше, розподільний характер, який відображає процес розподілу і перерозподілу ВВП, національного багатства між домогосподарствами і суб'єктами господарювання, домогосподарствами і державою, окремими суб'єктами домогосподарства, окремими домогосподарствами; по-друге, грошовий характер; по-третє, їх кінцева мета полягає у задоволенні соціально-економічних інтересів домогосподарств.

Розподіл ВВП супроводжується рухом грошових коштів у формі доходів, надходжень, нагромаджень, що в сукупності формують фінансові ресурси домогосподарств, які, в свою чергу, використовуються через фонди грошових коштів цільового призначення (поточне споживання, заощадження, інвестиції тощо) відповідно у формі виплат, витрат, відрахувань. Цей рух грошових коштів є матеріальним носієм фінансових відносин домогосподарств. Зауважимо, що формування фінансів домогосподарств відбувається на другій фазі відтворювального процесу – розподілі ВВП. В результаті домогосподарства отримують первинні доходи від виробничої зайнятості (заробітну плату, доходи від підприємницької діяльності, самозайнятості) та доходи від власності (рента, проценти). Участь домогосподарств у вторинному розподілі (перерозподілі) супроводжується виплатами у вигляді податків, обов'язкових платежів, які, в свою чергу, визначають доходи інших суб'єктів (домогосподарств) у вигляді державних трансфертів (пенсія, стипендія, матеріальна допомога), спадку.

Внутрішня сутність фінансів домогосподарств проявляється у функціях, реалізація яких визначає їх роль, місце у фінансовій системі, вплив на соціально-економічний розвиток держави. Огляд фінансової літератури [7-10] дозволяє виокремити такі функції: ресурсоутворюючу, розподільну, відтворювальну, регулюючу, інвестиційну, контрольну.

1. Ресурсоутворююча функція є первинною, базовою і відображає процес формування структури, величини доходів домогосподарств із різноманітних джерел, зокрема власних (доходи від індивідуальної трудової діяльності, індивідуальної підприємницької діяльності, інвестиційної діяльності і діяльності на ринку цінних паперів; спадок; державні трансферти; виграші від лотереї) і запозичених (споживчі, іпотечні кредити).

2. Розподільна функція охоплює первинний розподіл і перерозподіл національного доходу та формування фінансових ресурсів матеріального забезпечення потреб домогосподарств (поточне споживання, поточні зобов'язання, заощадження).

3. Реалізація відтворювальної функції передбачає формування умов існування кожного суб'єкта домогосподарства відповідно до потреб конкурентоспроможності індивіду на ринку праці, укріплення його фізичного, психологічного здоров'я, що передбачає також внутрішні інвестиції в людський капітал.

4. Враховуючи, що домогосподарство – це сукупність індивідів, інтереси яких не завжди співпадають, а виокремлення його в умовах ринкової економіки як окремого суб'єкта потребує збалансованого розвитку, важлива роль відводиться регулюючій функції, яка призначена визначити оптимальні пропорції розподілу доходів між окремими членами переважно шляхом саморегулювання, однак із урахуванням сукупності інституційних, соціально-психологічних, суспільних чинників (мотивація, традиції, очікування, загальноекономічні передумови).

5. Використання коштів у формі активних заощаджень населення з метою зростання капіталу домогосподарств відображає інвестиційна функція. Її реалізація обумовлює рух інвестиційних ресурсів через інститути фінансового ринку від домогосподарств до суб'єктів господарювання, що впливає на соціально-економічний розвиток макросистеми в цілому завдяки механізму внутрішнього інвестування.

6. Контрольна функція відображає ефективність фінансових відносин щодо формування, розподілу, використання фінансів домогосподарств шляхом раціонального вибору джерел формування, пропорцій розподілу, напрямів використання обмежених фінансових ресурсів населення.

Отже, визначення функцій фінансів домогосподарств дозволяє окреслити їх сучасну роль. Враховуючи, що ця категорія є складною, її слід досліджувати не лише з економічної та фінансової, а й соціальної, суспільної точки зору. Відповідно, економічна роль фінансів домогосподарств відображається, по-перше, в тому, що вони є основою ресурсного забезпечення національної економіки, а, по-друге, саме домогосподарства є основними кінцевими покупцями (споживачами) товарів, послуг, робіт. Основним мотивом в даному випадку виступає бажання індивідів максимально задовольнити особисті потреби.

Фінансова роль домогосподарств характеризує їх участь на фінансовому ринку як інвестора через розміщення особистих заощаджень, а також як платника податків, обов'язкових платежів у державний і місцеві бюджети, цільові державні фонди, кошти яких формують ресурсну базу реалізації функцій, завдань держави. Деякі автори [11] обґрунтовують в залежності від структури бюджету активну і пасивну фінансову роль домогосподарств, а в залежності від внутрішньої мотивації конструктивну і деконструктивну. Активна участь населення проявляється у прямому впливі на економічні і фінансові процеси через операції заощадження, інвестування, формування доходів, попиту і реалізації витрат, участі у бюджетних відносинах з державою; а пасивна – в переважному заощадженні через купівлю золота, нерухомості, антикваріату або «домашньому» заощадженні, споживанні бюджетних коштів через систему соціального захисту населення. Що стосується конструктивної ролі, то вона проявляється у фінансових відносинах домогосподарств, які забезпечують розширене відтворення, зростання соціально-економічного добробуту нації, розвитку людського потенціалу (підвищення кваліфікації робочої сили, здоровий спосіб життя, заощадження трансформуються в інвестиції). У випадку ж деконструктивної ролі фінансові відносини реалізуються в збиток для організованої фінансової системи (тіньові операції, заощадження поза фінансовими інститутами, неорганізований ринок фінансових послуг). Мотивуючим чинником фінансової ролі є дохід, зростання особистого добробуту, а у випадку фінансових відносин з державою – отримання послуг щодо задоволення власних інтересів, потреб.

Соціальна роль фінансів домогосподарств визначається тим, що її основою є сім'я, спільні рішення якої щодо виробництва і споживання благ, народження дітей, міграції, а також норми, правила ведення домашнього господарства визначають не лише статус сім'ї у суспільстві, а й впливають на економічну і фінансову поведінку населення в цілому, рівень його відповідальності перед суспільством. Суспільна роль пов'язана з реалізацією інтересів членів домогосподарств як особистості, в основі якої мотиви досягнення, аффіліації, влади, що визначає розвиток особистої суспільної позиції індивіду щодо економічної, соціальної, політичної поведінки, яка, в свою чергу, формується під впливом суспільних норм, традицій, інститутів.

Важливим питанням визначення сутності фінансів домогосподарств та закономірностей їх розвитку в умовах ринкового господарства є структуризація чинників, що впливають на їх роль, місце в соціально-економічній і фінансовій системах. Їх дослідження дозволить не лише окреслити правила реалізації фінансів домогосподарств, а й обґрунтувати доцільність запровадження системи управління фінансами домогосподарств (фінансового менеджменту домогосподарств) як цілісної системи управління з відповідною власною методологією. В залежності від впливу і рівня керованості ці чинники слід розподілити на мікро- та макроекономічні. Мікроекономічні відображають безпосередньо специфіку фінансових відносин домогосподарств щодо формування, розподілу й використання фінансів, які, на відміну від інших, є найменш регульованими і регламентованими в економічній системі. Основними з них є: система і форми оплати праці, мотивація і активність робочої сили, участь у прибутках, структура доходів домогосподарств, рівень фінансової грамотності. Макроекономічні чинники характеризуються непрямим впливом держави на фінансові відносини домогосподарств, зокрема через соціальні й страхові виплати, оподаткування, соціальні стандарти, регулювання ринку праці, імідж держави як інвестора і кредитора тощо.

Отже, враховуючи, що роль домогосподарств як суб'єктів економічних і фінансових відносин зростає, а їх реалізація повинна відповідати умовам організації сучасного ринкового господарства, доцільним є розробка теоретичних засад управління фінансами домогосподарств як науково обґрунтованих підходів до цілеспрямованого впливу на систему відносин щодо оптимізації процесів формування, розподілу та використання фінансових ресурсів домогосподарств, що, в свою чергу, дозволить удосконалити практичну реалізацію їх фінансової поведінки. При цьому метою управління є реалізація фінансової політики населення як сукупності методів, підходів, прийомів щодо прийняття фінансових рішень домогосподарствами, направлених на зростання особистого добробуту та якості життя кожного індивідуума за умови забезпечення фінансової безпеки, фінансової незалежності. Окрім того, можна погодитися з Т. Кизим [7, с. 336], яка зауважує, що управління також повинно включати діяльність органів державної влади, направлену на процес формування доходів та витрат домогосподарства з метою оптимізації та раціоналізації фінансових відносин в державі.

Сучасний стан управління фінансами домогосподарств в Україні характеризується вкрай низьким рівнем розвитку. Це обумовлено наступним. По-перше, відсутнє сприйняття домогосподарства як інституту економічних, фінансових, соціальних відносин; як одного з провідних суб'єктів економічної й фінансової системи; суб'єкта, рішення якого безпосередньо впливають на господарську діяльність. По-друге, економічна і фінансова поведінка домогосподарств, що формується на основі особистих або спільних рішень його членів, не може бути сьогодні визнана раціональною внаслідок відсутності стійкої структури джерел формування фінансових ресурсів, недостатнього рівня фінансової обізнаності й грамотності населення, низького рівня розвитку системи мотивації раціональної фінансової поведінки й використання фінансового потенціалу населення, зокрема з боку держави, відсутності стійких умов економічного середовища й фінансового ринку, недостатнього рівня розвитку і закріплення окремих інститутів ринкової економіки, перш за все, інституту прав власності. По-третє, фінанси домогосподарств є найбільш вразливою ланкою фінансової системи в умовах фінансово-економічної системи. По-четверте, фінанси домогосподарств характеризуються високим рівнем саморегулювання, перевагою неорганізованих та неформальних відносин, відсутністю дієвих інструментів мінімізації фінансових ризиків.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо розробку механізму управління фінансами домогосподарств як сукупності методів, інструментів, важелів щодо забезпечення прийняття і реалізації ефективних фінансових рішень, які дозволять підвищити фінансовий потенціал домогосподарств та ефективність його реалізації. Об'єктом впливу в даному випадку визначимо фінансові відносини, суб'єктами – фізичні особи, групи індивідів, фінансові менеджери у випадку, коли право управління фінансами домогосподарств передається третій особі. Реалізація даного механізму повинна відповідати загальним і специфічним економічним законам, які обумовлюють такі основні принципи побудови механізму: наукова обґрунтованість, нормативно-правова регламентація, збалансованість інтересів суб'єктів фінансових відносин, системність, динамізм, оптимальність, варіативність, причино-наслідковий характер зв'язків, узгодженість у часі.

Ефективність механізму управління фінансами домогосподарств залежить від цілеспрямованого вибору інструментів управління та дієвості їх впливу на окремі вхідні та вихідні потоки, а також дієвістю стимулюючої функції цих інструментів. Серед інструментів, перш за все, слід визначити методи, до яких відносять: прогнозування, планування, облік і контроль доходів і витрат, кредитування, інвестування, систему розрахунків, оподаткування, стимулювання, страхування тощо. Важелями при цьому виступають доходи, витрати, види кредиту, ставка проценту, рівень доходності, форми розрахунків, види, ставки податку і податкові пільги, тарифи, фінансові санкції тощо. Важливу роль відіграє забезпечення механізму управління, зокрема правове, нормативне, методичне, організаційне, аналітичне, інформаційне. Критеріями (індикаторами) ефективності механізму пропонуємо використовувати динаміку показників реального доходу й прибутку (різниця між вхідними і вихідними потоками), питомої ваги заощаджень у доходах домогосподарств, питомої ваги заощаджень у банківській (фінансовій) системі, питомої ваги інвестицій у структурі вкладень домогосподарств.

Цілеспрямованість механізму управління фінансами домогосподарств, в свою чергу, визначають поведінкові моделі й передумови економічних агентів, звички, як результат повторення взаємодії між ринковими агентами, мислення і поведінку індивідів, як результат причинного зв'язку, дії груп спеціальних інтересів – інституційних новаторів, що відображає особливості формування, розподілу і використання фінансових ресурсів населення. В літературі [12–13] визначають такі основні моделі: в залежності від цілеполягання – споживчу, заощаджувальну, інвестиційну; в залежності від активності на фінансовому ринку – активну і пасивну; в залежності від джерела активності – позитивну і негативну, в залежності від характеру поведінки – раціональну, традиційну, альтруїстичну, афективну, ірраціональну. Отже, вибір моделі поведінки, з точки зору управління фінансами домогосподарств в конкретних умовах під впливом різноманітних мікро- й макроекономічних чинників, дозволяє найкращим чином підвищити і реалізувати фінансовий потенціал населення, створити умови ефективного розвитку фінансової системи держави.

Висновки. Оцінюючи сучасний стан розвитку фінансової системи України та фінансів вітчизняних домогосподарств зокрема відзначимо, що подальший розвиток останніх повинен бути обумовлений системою виважених, послідовних заходів, реалізація яких потребує підтримки держави, незважаючи на високий рівень саморегулювання фінансів населення. В контексті цього важливим є наступне.

По-перше, вдосконалення політики доходів населення в напрямі зниження розриву у доходах різних груп населення (зростання реальних доходів населення шляхом стимулювання розвитку малого і середнього підприємництва, впровадження відповідної системи оподаткування) й вирівнювання їх структурної диспропорції (від зарплати і державних трансфертів до доходів від підприємницької, інвестиційної діяльності; розвиток страхування, зокрема недержавного пенсійного, а також впровадження обов'язкового медичного страхування), створення передумов ефективної зайнятості населення (підтримання системи взаємозв'язку рівня

оплати праці від її продуктивності, регулювання заробітної плати на основі колективних договорів у системі соціального партнерства, підтримання само зайнятості, удосконалення соціальної допомоги на випадок безробіття – цільове фінансування перенавчання, субсидії роботодавцям).

По-друге, важливим питанням подальшого розвитку є оптимізація структури витрат домогосподарств. В контексті цього уваги заслуговує: активізація інвестиційної функції шляхом створення умов розвитку відкритого, інформаційно-ефективного, ліквідного ринку цінних паперів, ринку страхових послуг; розвиток фінансової грамотності, обізнаності населення щодо фінансових інструментів, переваг їх використання з метою заощадження та інвестування; розвиток організованих форм заощаджень (банківські депозити; купівля цінних паперів, дорогоцінних металів або нерухомості); оптимізація участі в кредитних відносинах; оптимізація оподаткування споживання, доходів, майна окремих індивідів.

По-третє, оптимізація фінансів населення неможлива без створення і відповідного розвитку інституційної середовища функціонування домогосподарств. Це потребує, перш за все, закріплення прав власності й контрактних прав; формалізації економічних і фінансових відносин за участю домогосподарств, трудових відносин; зниження транзакційних витрат участі домогосподарств на фінансовому ринку. Ключова роль в цьому повинна належати державі.

Література

1. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 р.: статичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 81 с.
2. Нацбанк посчитал, сколько денег на руках у населения. // Економічна правда. – 21 ноября 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/rus/news/2012/11/21/345880/>
3. В Украине становится все меньше наличных денег // Подробности. – 3.09.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://podrobnosti.ua/economy/2012/09/03/855727.html?cid=3953368>
4. Депозити, залучені депозитними корпораціями (крім Національного банку України) // Грошово-кредитна статика Національного банку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579
5. Теорія фінансів: підручник / П.І. Юхименко, В.М. Федосов, Л.Л. Лазебник та ін. За ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 576 с.
6. Політична економія: Підручник / За ред. Ніколенко Ю. В. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 632 с.
7. Кізіма Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку : Монографія / Т. О. Кізіма. – К. : Знання, 2010. – 431 с.
8. Воробйов Ю.М. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма / Ю. М. Воробйов // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції – 2011. – №4. – С. 6–9.
9. Карлін М. І. Фінансова система України: Навчальний посібник / М. І. Карлін. – К. : Знання, 2007. – 324 с.
10. Юрій С. І. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С. І. Юрій, Т. О. Кізіма // Фінанси України. – 2008. – № 8. – С. 3–10.
11. Кириллова Л.Н., Ворохобова О.А. Роль финансов домохозяйств в России / Л.Н. Кириллова, О.А. Ворохобова // Экономический журнал. – 2010. – Т. 19, № 3. – С. 147–155.
12. Хілобок Ю. А. Фінансові ресурси домогосподарств в умовах трансформації економіки /Ю. А. Хілобок // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – № 4(12). – 2010. – С. 126–130.
13. Ломачинська І.А. Оптимізація фінансової поведінки домогосподарств у трансформаційній економіці України / І.А. Ломачинська. // Економічний простір: збірник наук. праць. – № 49. – 2011. – С. 141–149.